

Gamle kulturplanter på den tidligere kystskrænt langs Lundevej, Kalundborg.

Kystskrænten ved Lundevej med bl.a Nikkende Fuglemælk og Alm. Katost.
Indsat et mindre foto af Madonnalilje fra skrænten ved museet.

**Hans Guldager Christiansen, Carsten Clausen og Birger Prehn †
Oktober 2019**

INDLEDNING

Kalundborg er rig på gamle kulturplanter. Den rigeste del er den tidligere kystskrænt ved Lundevej fra Hærvigsgade til og med voldgraven ved Vestborgen.

I 2019 har vi registreret de vilde planter, der vokser på kystskrænten og ved voldgraven langs Lundevej. Det er især de gamle kulturplanter, vi her retter opmærksomheden imod. I denne rapport kommer vi ind på baggrunden for, at man på ubevoksede arealer i og omkring den ældste del af Kalundborg stadig kan finde kulturplanter helt tilbage fra middelalderen. I rapporten er der en samlet floraliste fra det undersøgte område, og der er også en nærmere omtale af de planter, som kan have været i brug langt tilbage i tiden.

BAGGRUND

I 1984-85 udgravede Nationalmuseet voldgraven omkring Vestborgen. Gamle jordlag blev dengang blotlagt, og frem voksede en hel del urter, der har været brugt som nytteplanter helt tilbage i middelalderen. BP og HGC begyndte at registrere planterne (Christiansen og Prehn, 1988), og vi fik hjælp fra Bernt Løjtnant, som er Danmarks største kapacitet på området. Det viste sig, at der i Kalundborgs middelalderlige del fandtes mange gamle kulturplanter, og Løjtnant udnævnte dengang Kalundborg Slotsruin til at være Danmarks 2. rigeste middelalderborg mht. gamle kulturplanter. Kun Hammershus på Bornholm anså han for at være rigere (Løjtnant, 1996).

Siden har vi været opmærksomme på de gamle kulturplanter, der gennem årene dukkede frem i Kalundborg. Vi vil være varsomme med at skrive, at byen stadig er så rig som tidligere hævdet, for af og til har plejen af de grønne arealer været hårdhændet. F.eks. blev den gamle kystskrænt ved Lundevej i 2018 slået på et tidspunkt, hvor den midt i maj står mest frodig og fyldt med gamle kulturplanter. Vi fandt, at det nu var tid til igen at registrere, hvordan det står til med kulturplanterne på Kalundborgs bedste voksested for ”de levende fortidsminder”.

Figur 1. Ortofoto forår 2019. Det undersøgte område vist med rødt. Danmarks Miljøportal.

Den Gamle Kystskrænt

Vor Frue Kirke og resten af Højbyen ligger på en banke, som er hævet små 20 m over Kalundborg fjord. Sydvest for Højbyen strækker den gamle kystskrænt sig ned til Lundevejens niveau, og skrænten er i store træk ubebygget.

Vores undersøgelser omfatter skrænten fra Skibslågestræde (Skibslågetrappen), skrænten og jordstykke neden for skrænt ved museet samt voldgraven sydvest for Vestborgen, se figur 1. Skibslågestræde nævnes første gang i 1486 (Riis, 1985). Den forbandt dengang Højbyen med stranden og de gamle strandgårde nedenfor skrænten. Helt i vest formodes det, at Vestborgen blev opført i 1160'erne af Esbern Snare (Jensen og Roesdahl, 2013).

Skrænten har ikke ligget hen som nu siden tidlig middelalder. F.eks. ved vi, at der ved Præstegades huse var haver, som strakte sig helt ned til Lundevej i 1980'erne, og tilsvarende var museets jordstykke neden for kystskrænten på samme tid indrettet som køkkenhave for museets ansatte. Men selv i dyrkede haver er der hjørner og partier, hvor plejen er mere lemfældig, og hvor de gamle kulturplanter kan overleve.

Indførte kulturplanter

Mennesker har til alle tider indført nytteplanter til landet. Munkene tog lægeurter og køkkenplanter m.v. med sig fra klostrene sydpå, og de gamle kornsorter er andre eksempler på planter, der allerede i bondestenalderen blev bragt til landet. Fra vores undersøgelse kan 2 kulturplanter her nævnes som eksempel: Opium-Valmue og Svaleurt. Opium-Valmue kendes fra udgravninger i Danmark fra før Kristi fødsel, og Svaleurt er indført til Danmark i Vikingetid (Jensen, 1985). Begge stammer de fra Middelhavsområdet, og begge er de berømte lægeplanter, som sydpå har været brugt siden antikken. Vi ved således, at mange af de indførte planter, der findes i Danmark, stammer fra sydlige egne, hvor de har været brugt som læge-, krydder-, pryd-, køkken-, duft-, farve- og giftplanter. Mange har har været brugt i Danmark siden middelalderen eller tidligere.

Figur 2. Forårsblade af Høst-Tidløs i en skov af Cypres-Vorterod. Begge er de berømte lægeplanter. Fra skrænten ved Skibslågetrappen.

Hvilke planter drejer det sig om?

Det var apoteker J. Lind, som allerede i 1918 for alvor gjorde opmærksom på de mange gamle indførte kulturplanter, der stadig kan findes i og omkring klosterhaver, kirker, voldsteder mv. Foruden grundige bogstudier besøgte Lind ”så mange klosterpladser, som jeg kunne overkomme” (Lind, 1918).

Professor Johan Lange udvidede antallet af gamle kulturplanter eller ”Levende fortidsminder”, som han kaldte det, til små 100 arter. Også han besøgte især en lang række middelalderlige kirker og skrev mange artikler og bøger om de gamle kulturplanter (Lange, 1972).

Botanikeren Bernt Løjtnant har besøgt 2600 middelalder-lokaliteter og har ligeledes skrevet mange bøger og artikler om emnet. Han opstiller en liste på 167 arter, som er ”Ægte levende fortidsminder”, og de er indførte arter, der står som middelalder-relikter. Men i middelalderen dyrkede man også mange af de i Danmark oprindeligt vilde arter til brug som læge-, pryd- og madplanter mv. Disse oprindelige arter, der står som middelalder-relikter, kalder han ”indigene (vilde) levende fortidsminder” (Løjtnant, 2017). Listen er på i alt 78 arter, også denne liste benytter vi som facitliste mht. hvilke planter, der er gamle kulturplanter.

Kan man så være sikker på, at når der står en plante på kystskrænten, at den virkelig stammer fra en i middelalderen indført plante, som blev dyrket i Højbyen med et formål? Nej, det kan man ikke. Specielt kan det være svært at vide med hensyn til prydplanter, som sagtens kan være indført til haver langt senere. Men planten **kan** godt stamme fra tidligere dyrkning i middelalderen, og vi ved, at planterne har en i middelalderen dokumenteret brug. Og listen af gode indikatorer for middelalderlig havekultur, der findes her i Kalundborg, er lang, så nogle af de gamle kulturplanter er med garanti efterkommere af planter, der blev brugt som lægeplanter, køkkenurter, farveplante eller krydderurter mv. langt tilbage i Kalundborgs historie.

Figur 3. Læge-Jordrøg er en gammel lægeplante, der blev brugt mod mange sygdomme. Eksemplaret her er fra voldgraven øst for Vestborgen. Dens frø kan ligge i dvale i hundredevis af år og vil igen spire frem, når der rodes i jorden.

Vores undersøgelse

Vi har besøgt det med rødt markerede område på figur 1 i september 2018 og fra forår til september 2019 en til to gange månedligt. Bagerst i rapporten er der en samlet liste over de planter, vi har fundet. Vores navngivning af planter følger Den Nye Nordiske Flora (Mossberg og Stenberg, 2007). Vi noterede også, når vi så fugle, sommerfugle mv. på arealet, men det spiller en sekundær rolle.

RESULTATER

Alle de planter, vi har fundet på skibslågeskrænten og museumsskrænten samt i voldgraven står på listen bagerst i rapporten. I alt har vi fundet 147 urter og 35 træer og buske, i alt 182 arter, langt de fleste er almindelige arter. Dog vil vi gerne fremhæve et par af arterne, som ikke er almindelige:

Femtunge

Femtunge står i mængde på skrænten vest for Skibslågetrappen. De 30-100 cm store planter blomstrer i foråret med små blå blomster. Resten af året står de med store ægformede, spidse og langstilkede grundblade. Den er indført til Danmark fra det sydvestlige Middelhavsområde omkring 1800-tallet. Den er således ikke en gammel kulturplante, men sjælden i Danmark (Hartvig, 2015).

Vild Portulak

Den formodes at være indslæbt til Danmark via planteskoler i nyere tid. Nu står den i brolægningen over det meste af Højbyen (figur 4), og den er sandsynligvis under spredning. Oprindeligt stammer den fra Central- og Vestasien, men nu er den kosmopolit (Hartvig, 2015).

Figur 4. Vild Portulak fra brolægningen i Præstegade.

De gamle kulturplanter på kystskrænten m.v.

De gamle kulturplanter deles op i ”Ægte levende fortidsminder” og ”Indigene (hjemmehørende) levende fortidsminder”.

De ”Ægte levende fortidsminder” er planter, der er indført til Danmark før ca. 1600-tallet. I gammel tid blev de dyrket og brugt på forskellig måde, og gang på gang forekommer de som forvildede på middelalderbund (Løjtnant, 2017).

De ”Indigene levende fortidsminder” er planter, der er hjemmehørende i Danmark, men som i middelalderen også blev dyrket og brugt på forskellig vis. De står ligesom de ægte levende fortidsminder som forvildede på middelalderbund (Løjtnant, 2017).

Planternes anvendelse er angivet i tabellen. Ofte havde planterne flere anvendelser, og det er de vigtigste, men ikke alle, som her er angivet. Planternes brug stammer fra en lang række referencer (Løjtnant, 2017).

Planterne har ikke samme værdi som indikatorer for middelalderlig havebrug. Bernt Løjtnant har på baggrund af sin store erfaring tildelt hver af planterne en værdi på fra 0-3, som også er tilføjet tabellen.

- 0: Almindeligvis dårlige indikatorer
- 1: Ret gode indikatorer
- 2: Gode indikatorer
- 3: Meget gode indikatorer

Figur 5. Svaleur ved murværk i Højbyen.

De ægte levende fortidsminder fundet på kystskrænten m.v. Kalundborg:

Navn	Brug	Værdi
Alm. Katost	Læge- og køkkenplante	1
Alm. Stokrose	Prydplante	0
Alm. Vintergæk	Pryd- og lægeplante	0
Cikorie	Læge-, køkken- og farveplante	0
Citronmelisse	Duft-, te-, læge- og krydderurt	1
Cypres-Vortemælk	Læge- og prydplante	1
Erantis	Prydplante	0
Farve-Reseda	Farveplante	3
Grøn Mynte	Duft-, læge-, te- og krydderurt	3
Have-Iris	Pryd-, læge- og duftplante	1
Himmelblå Skilla	Prydplante	1
Hvid Stenurt	Prydplante	0
Høst-Tidløs	Læge-, pryd- og giftplante	0
Italiensk Arum	Prydplante	1
Korn-Valmue	Læge- og hallucinogen plante	0
Krokus sp.	Pryd- og lægeplante	1
Liden Singrøn	Pryd- og lægeplante	0
Læge-Jordrøg	Læge-, farve- og hallucinogen plante	2
Madonnalilje	Pryd-, duft- og lægeplante	0
Marts-Viol	Pryd-, duft- og lægeplante	0
Matrem	Pryd-, læge- og trolddomsplante	0
Nikkende Fuglemælk	Pryd- og køkkenurt	1
Opium-Valmue	Læge-, hallucinogen, pryd- og giftplante	0
Pinselilje	Pryd-, duft- og lægeplante	0
Rundbladet Katost	Læge- og køkkenplante	2
Rød Tandbæger	Lægeplante	3
Skvalderkål	Køkken- og lægeplante	0
Stor Hundepersille	Lægeplante	2
Svaleurt	Læge-, farve- og trolddomsplante	3
Æselfoder	Læge-, køkken- og prydplante	2
Alm. Hyld	Læge-, duft-, vinplante og bærbusk m.v.	0
Alm. Skovranke	Prydplante	0
Bukketorn	Hegns- og lægeplante	0

I alt 28

Tabel 1. De ægte levende fortidsminder fundet på kystskrænten i Kalundborg

De indigene (hjemmehørende) levende fortidsminder fundet på kystskrænten m.v. i Kalundborg:

Navn	Brug	Værdi
Akeleje	Pryd-, læge- og snapseurt	0
Alm. Rejnfan	Læge-, pryde-, duft- og farveplante	0
Blodstillende Bibernelle	Pryd- og lægeplante	2
Butbladet Skræppe	Køkken-, læge- og trolddomsurt	0
Dansk Arum	Læge-, køkken- og prydeplante	2
Filtet Burre	Køkken-, læge- og trolddomsurt	1
Hulrodet Lærkespore	Pryd-, læge- og hallucinogen plante	1
Skov-Løg	Køkken- og krydderurt	0
Stor Nælde	Køkken-, læge-, teknisk- og farveplante	0
Uldbladet Kongelys	Pryd-, læge- og teknisk plante	3
Hassel	Frugtbusk, hegns- og lægeplante	0
Kristtorn	Pryd-, læge- og snapseurt	0

I alt 9

Tabel 2. De indigene (hjemmehørende) levende fortidsminder fundet på kystskrænten m.v. Kalundborg.

Andre levende fortidsminder

I Museumshaven har der tidligere været Humle, men den fandt vi ikke. Vi ved fra vores undersøgelser, at rodes der i jorden i den gamle køkkenhave neden for kystskrænten, dukker dvaleplanten Hjertebladet Gåsefod (køkkenplante) op - eller det gjorde den i hvert fald i 1980'erne.

Et par vigtige levende fortidsminder er måske desværre forsvundet. Springknap (lægeplante) fandt vi i en lyskasse på Lundevej i 1980'erne. Til gengæld står den nu i museets kulturbotaniske have.

Enbo Galdebær (lægeplante og trolddomsurt), den sjældneste af byens levende fortidsminder, stod tidligere i krattet vest for Skibslågetrappen, men nu er den væk. Vi har tidligere fundet den 4 steder i Kalundborg: I slagter Eriks gård (nu slagter Jacob), hvor den nu er væk pga. flittig renholdelse. Desuden stod den i en hæk ved Asylbørnehaven på Lundevej, hvilket næppe var hensigtsmæssigt, da bærrerne er giftige. I dag er hækken fjernet. Den stod også ovenfor trappen ved Solskinspladsen i et krat, som i dag er kraftigt beskåret. I 1997 hentede vi et par eksemplarer fra slagter Eriks gård og indplantede i Museets kulturbotaniske bede, men desværre ser de ud til at være gået til.

Skræntens pleje

Vi er meget glade for, at Kalundborg kommune har været imødekommende mht. plejen af nogle af de vigtige arealer. Nu er det aftalt, at kystskrænten først slås engang i juli, og muligvis igen til efteråret. Desuden klippes der ikke længere helt ind til de gamle bymure i ruinparken, og en uklippet kant langs bymuren lades i fred indtil efteråret, hvor der gerne må slås, se figur 5.

Status over de levende fortidsminder på kystskrænten

Bernt Løjtnant skriver, at hvis indikator-værdien af de levende fortidsminder overstiger 30 point, så er der tale om en lokalitet med en kulturbotanisk værdi af international betydning (Løjtnant, 2017). Alene kystskrænten er således af stor kulturbotanisk værdi (37). Lægges dertil andre lokaliteter fra Højbyen som Vestborgen, bymuren, Folen m.v., så siger det sig selv, at Højbyen har en stor kulturbotanisk værdi.

Alle fotos: HGC.

Evt. kontakt: carstenbclausen@hotmail.dk

MINDEORD

Birger Prehn døde i Tyskland på vej hjem fra Ungarn d. 10-9-2019. Birger var med i denne undersøgelse og har gennem årene foretaget mange undersøgelser af planter i selve Kalundborg, på Røsnæs skrænter m.v.

Vi er uendelig kede af at miste Birger. Ære være hans minde.

LITTERATUR

Christiansen, Hans Guldager og Birger Prehn 1988: Dvale- og munkeplanter ved Kalundborg Slotsruin. - Flora og Fauna 94 (4): 79-86.

Hartvig, Per 2015: Atlas Flora Danica. - Gyldendal.

Jensen, Lars Meldgaard Sass og Else Roesdahl 2013: Esbern Snare og hans borg i Kalundborg. I: Lisbeth Pedersen 2013: Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum. - Kalundborg Museum.

Lange, Johan 1972: Levende fortidsminder. - Nationalmuseet.

Lind, J. 1918. Om Lægeplanter i danske Klosterhaver og Klosterbøger. - Henrik Koppels Forlag, København.

Løjtnant, Bernt 1996: Levende fortidsminder ved middelalderborge – Kaskelot. Biologiforbundets blad nr. 110, april 1996.

Løjtnant, Bernt 2017: Levende fortidsminder fortæller historier. - Dansk Botanisk Forening (www.botaniskforening.dk).

Mossberg, Bo & Lennart Stenberg 2005 og 2007: Den Nye Nordiske Flora. - Gyldendal. På dansk ved Jon Feilberg.

Riis, Thomas 1985: Kalundborg i den ældre middelalder. I: Tore Nyberg og Thomas Tiis (red) 1985: Kalundborgs Historie. - Kalundborg Kommune.

FLORALISTE for

1: Skrånten vest for Skibslågetrappen

2: Skrånt og plant terræn ved museet

3: Voldgraven syd for Vestborgen

Urter	1	2	3
Aften-Pragtstjerne		x	
Ager-Snerle	x		x
Ager-Tidsel	x		x
Akeleje	x		
Alm. Blæresmælde			x
Alm. Brandbæger	x	x	
Alm. Firling	x		
Alm. Fuglegræs	x	x	
Alm. Gåsemad	x		
Alm. Haremad	x	x	x
Alm. Hundegræs	x	x	x
Alm. Hvede	x	x	
Alm. Hyacint	x		
Alm. Hønsetarm	x		x
Alm. Katost	x	x	x
Alm. Kongepen		x	
Alm. Kvik	x	x	x
Alm. Markarve	x	x	x
Alm. Påskelilje	x		
Alm. Rajgræs	x	x	
Alm. Rapgræs			x
Alm. Rejnfan			x
Alm. Rug		x	
Alm. Røllike	x	x	x
Alm. Snepryd	x		
Alm. Stokrose			x
Alm. Svinemælk	x	x	
Alm. Vej-Pileurt	x		x
Alm. Vintergæk	x	x	
Alm. Vorterod	x	x	x
Akeleje	x		
Balkan-Anemone	x		
Bleggul Snerre			x
Blodstillende Bibernelle		x	
Blød Hejre		x	x

Blød Storkenæb	x	x	x
Blåstjerne		x	
Burre-Snerre	x	x	x
Butbladet Skræppe	x		
Cikorie		x	x
Citronmelisse	x		
Cypres-Vortemælk	x		
Dansk Arum	x	x	
Draphavre		x	x
Dværg-Påskelilje		x	
Eng-Rapgræs	x		x
Enårig Rapgræs	x		
Eng-Rødtop			x
Erantis	x	x	x
Feber-Nellikerod	x	x	x
Femhannet Hønsetarm			x
Femtunge	x	x	
Filtet Burre			x
Filtet Hønsetarm	x		
Fin Kløver		x	
Flerårig Ærteblomst	x	x	
Foder-Kulsukker			x
Foder-Vikke	x	x	x
Gaffel-Vortemælk	x	x	
Gold Byg	x	x	x
Gold Hejre	x	x	x
Grøn Mynte		x	
Gråbynke	x		x
Gul Kløver			x
Gærde-Valmue	x	x	
Have-Iris	x		
Have-Jordbær	x		
Have-Morgenfrue	x		
Have-Rabarber	x	x	
Hestebønne	x		
Himmelblå Skillå		x	

Horse-Tidsel		x	x
Hulrodet Lærkespore			x
Humle-Sneglebælg			x
Hvid Snerre			x
Hvidmelet Gåsefod	x		
Hvid Okseøj	x		
Hvid Stenurt	x		
Hyrdetaske		x	x
Høst-Tidløs	x		
Italiensk Skilla	x		
Kanadisk Bakkestjerne	x	x	x
Knold-Ranunkel	x		x
Knold-Rottehale	x		
Korn-Valmue	x	x	
Kost-Fuglemælk	x		
Krokus sp.	x		
Krumhals		x	
Kruset Skræppe	x	x	x
Kruset Tidsel			x
Krybende Potentil			x
Kærmindesøster	x		
Lancet-Vejbred	x	x	x
Lav Ranunkel			x
Liden Singrøn	x		
Liden Storkenæb	x	x	x
Liggende Vej-Pileurt	x		
Læge-Jordrøg		x	x
Madonnalilje		x	
Mark-Forglemmigej			x
Mangebladet Lupin	x	x	
Marts-Viol		x	x
Matrem	x		
Muse-Vikke		x	
Mælkebøtte sp.	x	x	x
Nikkende Fuglemælk	x		
Opium-Valmue	x	x	
Perlehyacint sp.	x		
Pinselilje sp.	x		
Porcelænslyacint	x		
Prikbladet Perikon	x		
Pyrenæisk Storkenæb	x		x
Pæon (i havekant)	x		

Rank Vejsennep	x		
Rundbladet Katost	x	x	x
Russisk Skilla	x		
Ru Svinemælk			x
Rød Svingel		x	x
Rød Tandbæger	x	x	x
Rød Tvetand	x	x	x
Rødkløver			x
Seksrødet Byg		x	
Skive-Kamille	x		
Skov-Jordbær	x		
Skov-Løg	x	x	x
Skærm-Vortemælk		x	
Skvalderkål	x		x
Småkronet Gedeskæg		x	
Spidsbladet Vej-Pileurt	x		x
Stor Hundepersille	x		
Stor Nælde	x	x	x
Stor Singrøn	x		
Storbægret Storkenæb		x	
Storkronet Ærenpris	x		
Sump-Evighedsblomst	x		
Svaleurt	x	x	x
Tofrøet Vikke	x		
Tulipan sp.	x		
Tusindfryd	x	x	x
Uldbladet Kongelys		x	
Vedbend-Ærenpris	x	x	x
Vild Kørvel	x	x	x
Vild Løg			x
Vild Portulak	x		
Vår-Gæslingeblomst		x	
Vår-Vikke	x		
Æselfoder		x	

Træer og buske	1	2	3
Ahorn	x	x	
Alm. Guldregn	x		
Alm. Hestekastanie	x		
Alm. Hyld	x	x	
Alm. Liguster			x
Alm. Skovranke	x	x	x

Alm. Vedbend	x	x	
Alm. Æble	x		
Ask	x	x	x
Avnbøg		x	
Brombær sp.	x	x	
Bukketorn	x	x	
Bøg (hæk)	x		
Engriflet Tjørn	x		
Forsythia	x		
Hassel	x		
Hindbær	x		
Irsk Vedbend		x	
Kobber-Rose	x		
Korbær		x	x
Kristtorn	x		
Mahonie	x		
Mirabel			x
Navr	x	x	
Pære	x		
Robinie	x		x
Rød Snebær	x		
Skov-Elm	x		
Slåen			x
Småbladet Elm	x	x	
Sommerfuglebusk	x		
Stilk-Eg		x	
Storbladet Lind	x		x
Syren	x	x	
Valnød			x

Fugle	1	2	3
Allike	x	x	x
Blåmejse	x		
Digesvale		x	
Gransanger	x		
Grønirisk			x
Gråspurv	x		
Jernspurv	x		
Mursejler	x	x	x
Musvit	x		
Ringdue		x	x

Solsort	x		
Sølvmåge	x		
Tornsanger	x		

Sommerfugle	1	2	3
Admiral			x
Citronsommerfugl		x	
Dagpåfugleøje		x	x
Engrandøje			x
Græsråndøje	x		x
Grønåret Kålsommerfugl		x	
Lille Kålsommerfugl		x	x
Nældens Takvinge		x	x
Okkergul Råndøje			x
Stor Kålsommerfugl		x	
Tidselsommerfugl		x	

Andet	1	2	3
Sekspletet Køllesværmer			x